

Серія «Бібліотека античної літератури»
започаткована 2007 р.

Арістофан

А 81 Комедії / Арістофан; переклали з давньогрецької Володимир Свідзінський, Борис Тен, Андрій Содомора, Назар Ващишин. — Львів: Видавництво «Апріорі», 2025. — 704 с.

ISBN 978-617-629-896-0

До уваги читача найповніше в Україні видання Арістофана, великого античного комедіографа. Окрім публікованих раніше п'єс («Ахарняни», «Хмари», «Оси», «Мир», «Лісістрата», «Жаби»), до збірки увійшла вперше перекладена українською комедія «Птахи».

УДК 821.14"652"-22

Переклад зроблено за виданням:

*Aristophanis comoediae et deperditarum fragmenta
ex nova recensione Guilelmi Dindorf: accedunt Menandri
et Philemonis fragmenta auctiora et emendatiora
(A.F. Didot, 1877)*

© Содомора А., «Ахарняни», переклад,
1980

© Содомора А., «Мир», переклад, 1980

© Ващишин Н., «Птахи», переклад,
примітки, 2025

© Білецький О., передмова, 1956

© Кобів Й., примітки, 1980

© Видавництво «Апріорі», 2025

ISBN 978-617-629-896-0

НЕПОВТОРНИЙ АРІСТОФАН

Комедії Арістофана – найдавніші зразки комедійного жанру в літературах Європи. Багато тем, зачеплених цим незрівняним художником слова, залишаються і в наші дні актуальними.

Чи не перебільшення це? Невже й справді дві тисячі з лишком років не провели між Арістофаном і нами непрохідної межі, не перетворили його творчість на музейну цінність? З усіх видів драматургії комедія найщільніше зв'язана зі злочоденністю. Навіть сатиричні стріли Мольєра протягом трьох століть встигли притупитися, і половина його спадщини в наші дні належить історикам літератури і театрові, втративши своє живе звучання.

Однак Мольєр живе, оскільки в багатьох своїх образах він розкрив неминущі в класовому суспільстві риси людських характерів і прагнень. Та деякі образи Мольєра вже вкрилися павутиною часу.

Що ж сказати після цього про Арістофана людям, які живуть в епоху величезних соціальних змін, економічних катастроф, пережили воєнні зіткнення, перед якими найбільші війни і чвари грецького світу здаються метушнею в розворушеному мурашнику?

Читача, який вперше приступав до Арістофана, твори стародавнього комедіографа можуть збити з пантелику, викликати подив уже однією своєю формою. Його комедії погано вкладаються у звичне уявлення про цей драматургічний жанр. У багатьох з них сюжети ледве намічені і побудовані з цілковитим

нехтуванням зовнішньої правдоподібності, звичної для нас логіки. В них відсутні розвинуті і всебічно змальовані характери. В них часто не дотримуються елементарні вимоги благопристойності...

Перше враження від театру Арістофана схоже на те, яке в «Фаусті» Гете відчувають герой і його супутник, піднявшись на Брокен в розпалі відьомського шабашу Вальпуржиної ночі:

Біжать, летять, свистять, стукочуть,
Скриплять, шиплять, киплять, клеочуть,
Смердять, іскрять, горять, печуть!
Відьомський дух повсюди чуть!¹

Замість людей – фантастичні істоти, що виступають на такому ж, найчастіше фантастичному фоні – в повітряному просторі, в підземному світі – «царстві мертвих». Учасники хору вдають із себе жаб, ос, птахів, небесні хмари. Герой п'єси «Мир» летить на небо, до оселі богів, осідлавши відгодового жука-гнойовика. На сцену виносять у клітках, як двох півнів, приготованих до бою, Правду і Неправду, і вони починають сперечатися між собою. До людської мови домішуються голоси тварин, химерні звуконаслідування: Кої, кої, кої! Мімі-мімі-мімі! Бомбакс-бомбалобомбакс-брекекекекс, коакс, коакс!

Вирує вир каламбурів, двозначностей, непристойностей. Перед нами світ, «вивернутий навиворіт». Громадянин, незадоволений затяжною війною, укладає в індивідуальному порядку сепаратний мир з ворожою державою (комедія «Ахарняни»). Батько віддав сина учитися, та, повернувшись, син сам навчає батька і б'є його за нетямущість і неслухняність («Хмари»). Жінки беруться за керування державою, віддаючи чоловікам кухню та догляд за дітьми («Жінки в народних зборах»). Держави вимушені припинити затягну війну, бо жінки відмовляються жити зі своїми чоловіками («Лісістрата»). У підземному царстві, «на тім світі», відбувається літературний диспут, внаслідок яко-

¹ Переклад Миколи Лукаша.

го визнаний переможцем драматург одержує дозвіл повернутися на землю і продовжувати перервану смертю діяльність («Жаби»).

А в цілому – незвичайне поєднання цирку, оперетки, огляду, комічного балету – що завгодно, тільки не те, що ми звикли називати комедією. Не кажемо вже про свавілля автора, який випускає на сцену акторів з іменами живих, добре відомих глядачам осіб – сучасного драматурга, популярного філософа, високопоставленого політичного діяча, відомого полководця...

* * *

Та навіщо гадати, що форма комедії зупинилась на тій стадії, якої вона досягла за часів пізнього феодалізму і в епоху капіталізму? Невже можливості комедії вичерпуються тими комічними подіями в чотирьох стінах сімейного дому, у вузькому колі ізольованого життя, в якому діють обдурені чоловіки і хитрі жінки, дотепні й заповзятливі слуги, безпорадні влаштувати своє щастя закохані, нестерпні тещі і сварливі свекрухи, в якому дія будується на немудрих містифікаціях, на раптових впізнаннях, – невже всі ці образи й ситуації, багато раз повторені – від коміка Стародавнього Риму Плавта до Лопе де Веги, від сучасника Шекспіра – Бена Джонсона до Мольєра і далі до плодовитого французького «драмороба» ХІХ століття Скріба, – раз і назавжди обмежили фантазію комедіографів непорушними рамками?

Ще Гоголь звертав увагу на те, що в новий час любовна інтрига вже недостатня для комедії. Його «Ревізор» [...] показав, що соціальна сатирична комедія широкого масштабу сміливо ламає традиційні форми.

І за наших днів робилися неодноразові намагання вийти за межі канонічного комедійного жанру і спробувати піти шляхом старогрецької політичної комедії V століття до нашої ери. Їх не так багато. Можна згадати з-поміж французьких авторів, наприклад, Ромена Роллана з його п'єсою «Лілюлі», Муссінака і Вайяна Кутюр'є – «Батько Липень» (виродження «липневої» французької революції 1789 року).

Комедії Арістофана можуть мати для нас не тільки пізнавальне значення. До певної міри вони можуть бути також і школою комедійної майстерності.

Але для того, щоб оцінити це пізнавальне значення, щоб увійти в цю «школу», усвідомити комедії Арістофана, як твори мистецтва, – треба зрозуміти, чим обумовлена своєрідність цих творів, які так і лишилися «неповторними» в пізнішій історії європейської драматургії і театру.

Почати доведеться з питання, як виникла стародавня аттична комедія.

* * *

Звичайно вказують на два джерела стародавньої грецької комедії.

Одним був комічний хор, неодмінний учасник старогрецького весняного свята на честь бога врожаю і родючості Вакха-Діоніса. Це свято («коммос» – грецькою мовою) відповідає частково слов'янській Масниці або західноєвропейському карнавалу.

Основне населення стародавньої Аттики – селяни, хлібороби та винороби. Реалізація врожаю, перша проба молодого вина, готування до нового сезону сільськогосподарських робіт – великі події в житті сільського колективу. «Коммос» супроводжувався піснями, танцями, іграми. Від цих веселих, розгульних пісень нібито й пішла комедія.

Вказують і на друге джерело. Воно так само йде від села.

Добросусідські відносини між селянством і міськими людьми встановились не відразу, та й добросусідськими їх можна назвати тільки умовно. Антагонізм міста й села досить яскраво позначається і в комедіях Арістофана. Зі слів одного стародавнього автора, городяни кривдили селян; останні захищались, як могли, а серед засобів захисту неабияким був виступ комічного хору.

Надамо слово античному авторові.

«Комедія виникла так. Селяни, яких кривдили атенські громадяни і які хотіли заплямувати їх, приходили до міста, коли там вкладалися спати, і, йдучи вулицями, перелічували

заподіяні їм кривди, голосно вигукуючи імена тих, хто їх образив. Сусіди слухали. Це було ганьбою для кривдника і не раз примушувало його відмовлятися надалі від такого способу дій. Часті повторення подібних виступів значно зменшили число кривдників. Тоді міська влада їх розшукала і запропонувала повторити це в театрі».

Пояснення має вигляд трохи спрощений і наївний. Але факт існування таких викривальних виступів колективу цілком імовірний. Згадаймо сцену з «Майської ночі» Гоголя. Сільський голова і його приятелі чують під вікном шум і тупіт танцюючих. Це з ініціативи Левка, під його керівництвом парубки прийшли «віддати шану» сільському голові. «Пісня зашуміла, як вихор, – каже Гоголь:

Гей, чи чули, хлопці, ви?

Чи голів ви позбувались?

У старого голови

Клепки всі порозсипались»².

Сценка, звичайно, не видумана, а нав'язана Гоголю реальними фактами народного побуту. Це – один з прикладів викривального хору, подібного до тих, про які розповідав цитований вище стародавній автор. Театралізований виступ (у Гоголя частина парубків розмалювала собі обличчя, поприв'язувала бороди, наділа навиворіт кожухи) викликає загальний інтерес і сміх на адресу правителів сільської громади. А з другого боку, помста сміхом утримує від інших способів розправи, може, і неможливої, якщо супротивник сильніший.

У народному українському вжитку такі хорові пісні зустрічаються часто. Глузливі пісні входили, наприклад, в складне купальське дійство. В пісенній формі парубки ведуть задирливу сварку з дівчатами. Парубки висміюють дівчат, які граблями витягають сучку, що впала в казан з борщем. А дівчата сміються над Корнійком, який везе Христю на торбині, або над Кононом, який «причепив жорна до пояса, а сам полетів

² Переклад Максима Рильського.

під небеса, вгорі летить, крупи дере, а куди стане, опалає, сучку доїть, кашу варить, своїй дівчині живіт парить» і т. ін.

Розкривши будь-яку комедію Арістофана, побачимо, що хору в ній належить досить важливе місце. Хор, як і в наших купальських та інших танкових іграх, ділиться на два півхори. Один – стверджує, другий заперечує; виникає змагання, по-грецьки – агон, – неодмінна частина майже кожної комедії. В комедії Арістофана «Лісістрата» старі чоловіки, що охо-роняють місто і є прихильниками війни, сперечаються з жінками, поборницями миру. Жінки оволоділи міською фортецею (Акрополем). Діди приходять із хмизом і жаровнями, щоб підпалити ворота фортеці; жінки заливають вогонь водою. Перегукуються дві групи:

- А я на цьому вогнищі твоїх підсмажу подруг.
- А я вогонь цей загашу водичкою своєю...
- Оцей ти бачиш смолоскип? – От припечу тебе я.
- Шукай-но мила! Зараз я тобі влаштую ванну...³

Зовсім, як у старовинній, ще із загальнослов'янських часів, гри «сіяння проса», де дівочий хор перегукується з парубоцьким:

- А ми просо сіяли, сіяли!
- А ми просо витопчем, витопчем...

У фольклорі всіх народів такі суперечки двох хорів – часте явище. Сперечається Весна з Зимой, Масниця з Постом і т. ін.

Від стародавнього «коммоса» запозичила комедія цю форму сперечання, «агона». Звідти ж, від народних святкових ігор, беруть свій початок фантастично-хімерні переодягання і заключні танці та пияцтва, на зразок тих, якими кінчаються комедії Арістофана «Ахарняни», «Мир», «Лісістрата». Звідти ж походить і та неможлива ні на якій іншій сцені свобода і відвертість вислову, що не соромиться назвати всі речі свої-

ми іменами, не вибирає слів при знуцанні з того, що хоче осміяти автор. Час весняного сільського свята – це час, хоч і недовгого та удаваного, але цілковитого звільнення з-під влади буднів, з-під ярма соціальних відносин. Тут наймит може безкарно висміяти господаря, тут бідняки можуть збиткуватися над сільськими багатіями і представниками влади так, як в інший час вони ніколи не насмілилися б. Свято весняного Діоніса – свято свободи: цю свободу висловлювання – правда, не завжди безкарного – зберегла і стародавня аттична комедія.

Змагання хорів у ній художньо організовані. Хор, що складається з 24 осіб, поділений пополам на два півхори. Починає перший: його пісня називається *ода*. Продовжує другий: це *антода*. Іноді слідом за короткою піснею хору йде виступ заспівувача («корифея» – провідні хору), що за розміром вірша зветься *анapestом*. За ним знову йдуть *ода* і *епіррема* (виконуються речитативом), далі *антода* другого півхору і *антепіррема* його корифея і т. ін. У багатьох комедіях ми зустрічаємо ще один особливий виступ хору, так звану *парабазу*. Після того як основна лінія сюжету з'ясувалась, діалог на деякий час припиняється; хор повертається обличчям до глядачів і у своїй пісні або розповідає про наміри комічного поета, про його заслуги, або прославляє богів рідної землі, або прямо говорить про ті недоліки суспільного життя, проти яких спрямував поет зброю свого сміху.

Але і при наявності театральних елементів (гримування, переряджання) один виступ і змагання хорів не може ще бути комедією. Комедія почала створюватись тільки тоді, коли до хороших партій приєднались виступи скоморохів, народних розважальників, добре відомих і Стародавній Русі, і Україні, і античній Греції.

Ще в «Іліаді», найдавнішій пам'ятці грецької літератури, ми знаходимо такий опис танкової гри:

В пишних вінках на чолі виступали вродливі дівчата,
Хлопці на срібному ремені мали меча золотого.
Ось розів'ються ряди і на бдних одні наступають,

³ Переклад Бориса Тена.